

A Magyar Köztársaság alapvetése

A „Magyarország államformájáról” szóló 1946: I. tc. keletkezéstörténetéről

*AMIG EZ A HÁZ NEM A MIÉNK – nem a miénk,
visszhangzik bennem, aki könnyökölök ott egy lovacskán,
s tudom: az idő a miénk, tudom: a köveknek is
távlata por, mert átbullbat minden a rostán.
De soba az ő képük, soba a mi fiatal arcunk.*

Nagy László: *Az Országház kapujában*, 1946

1.

z 1848. április 11-én szentesített törvénycikkek összességükben fölértek egy kartális alkotmánnyal. A korábbi rendi monarchia helyébe nyugati mintára, belga mintára polgári *alkotmányos monarchiát* állítottak, mely a rendi kiváltságok és a jobbágyrendszer eltörlésén, a polgári jogegyenlőségen, a tulajdon szentségén alapulva bizonyos szabadságjogokat (az oktatás, a vallás és a sajtó szabadságát) is szavatolta; mind a törvényhozás, mind a municipiumok és a községek szintjén – ha nem is hiánytalanul – bevezette a népképviseletet, s mi több: a végrehajtó hatalmat a király (vagy a nádor) által kinevezett független felelős minisztériumra ruházta (1848: III. tc.). Noha voltak hívei, különösen a fiatal radikálisok között, a *respublicának* is, a köztársaság gondolata e törvényeket megfogalmazó pozsonyi országgyűlésen szóba sem került. A Habsburg–Lotharingiai-ház elleni önvédelmi szabadságharc időszakában, amikor az ország előbb az országgyűlés által kinevezett, fokozatosan kollegiális kormányra váló Országos Honvédelmi Bizottmány vezetése, majd a Debrecenben 1849. április 14-én kimondott *Függetlenségi nyilatkozat* nyomán kormányzó elnökké választott Kossuth Lajos által megbízott kormány irányítása alatt állott, nem szakítottak a királlyal, noha a *status quo* köztársasági berendezkedésre emlékeztetett, s egyre többen – köztük Szemere Bertalan miniszterelnök – vallották magukat republikánusnak.

Jellemző, hogy az 1867. évi kiegyezéssel kezdődő dualizmus korában sem az országgyűlés, sem az országgyűlésen kívüli pártok, a Magyarországi Szociáldemokrata Pártot is beleértve, nem vallották magukat kifejezetten republikánusnak. Egy kivétel mégis volt. Nagy György, a székely ügyvéd, korábbi függetlenségi párti képviselő vezette Országos Köztársasági Párt, amely 1912–13-ban Hódmezővásárhelyen, ebben a nagy alföldi parasztvárosban *Magyar Köztársaság* címmel – a debreceni határozatra emlékeztetve minden hónap 14-én megjelenő – folyóiratot adott ki. Mivel az addigi liberális jogintézmények, különösen pedig az esküdtsékek, nem bizonyultak „alkalmasnak” e kis, főként értelmiségiekből álló párt folszá-

molására, külön törvény született ellenük, a királyság államformájának védelmében (1913: XXXIV. tc.).

A köztársasági államformát végül is az őszirózsás forradalom vezető orgánumának, az egykori parlamenti és parlamenten kívüli ellenzéki pártok tagjaiból álló Magyar Nemzeti Tanácsnak a legkülönbözőbb társadalmi szervezetek és szervek, köztük a helyi nemzeti tanácsok kiküldötteivel kibővített 1918. november 16-ai ülése *Néphatározatban* deklarálta. E polgári demokratikus Magyar Népköztársaságot, melynek ideiglenes elnöke gr. Károlyi Mihály lett, 1919. március 21-én a Magyarországi Tanácsköztársaság váltott a föl.

Az ellenforradalmi rendszert alkotmányjogilag megalapozó 1920: I. tc. visszavert a régi államformához, a király helyét azonban „ideiglenesen” a nemzetgyűlés által választott kormányzó vette át. Horthy Miklós e tisztet – egyre bővülő jogkörrel – 1944. október 16-áig látta el, amikor is tőle Szálasi Ferenc nyilaskeresztes pártvezér vette át, aki – noha formálisan maga sem szakított a királysággal – mint „nemzetvezető” – alkotmányellenesen – egyszerre gyakorolt államfői és kormányfői jogokat (1944: X. tc.).

2.

A „király nélküli királyság” intézményeivel nyomban az 1944. december 21-én Debrecenben összeült Ideiglenes Nemzetgyűlés sem szakított, minek oka elsősorban az volt, hogy Horthy Miklós kormányzó sorsa teljesen ismeretlen volt. E sajátos népképviselési testület és az általa választott, Dálnoki Miklós Béla tábornok vezette Ideiglenes Nemzeti Kormány megnyilatkozásai nem hagytak kétséget afelől, hogy a múlttal gyökeres szakítás történt, az *államfői jogok* gyakorlásának ügyét azonban csak annyiban érintették, hogy a nemzetgyűlés debreceni ülészakának bezárása előtt egy Molnár Kálmán pécsi képviselő, legitimista közjogászprofesszor fogalmazta, hevenyészett határozatot hozott, melyben a kormányzó kinevezési jogkörének gyakorlását megosztotta a kormány tagjai, valamint saját, háromtagú elnöksége között.

A háborús és népellenes büntettek elkövetőivel szemben bevezetett népbíráskodás a kegyelmezési jog gyakorlását is fölvetette. A kormány javaslatára, az Ideiglenes Nemzetgyűlés 23 tagú Politikai Bizottsága, amely két nemzetgyűlési ülészak között mintegy helyettesítette az őt megválasztó testületet, 1945. január 26-án elhatározta egy háromtagú államfői testület fölállítását. E *Nemzeti Főtanács* elnöke a házelnök Zsedényi Béla, az egykori miskolci jogakadémiai közjogászprofesszor volt, tagjai pedig Dálnoki Miklós Béla miniszterelnök, valamint a Moszkvából hazatért Gerő Ernő kommunista nemzetgyűlési képviselő lettek. A testület hatáskörébe az egyéni kegyelmezési s bizonyos fölmentési hatáskörön túl kinevezési jogok, beleérte új miniszterek megbízását is, tartoztak.

Az első, 1944. december 23-ai minisztertanács, amely a szakminisztériumok elnevezéseiből törölte a „királyi” jelzőt, magát a koronás címet, igaz az angyalok

nélkül, meghagyta. Az állami – tehát nem önkormányzati – jelentésű „királyi” jelző használatának általános eltörlését az állami szervek és intézmények nevéből csak a március 8-ai minisztertanácsból kibocsátott 539/1945 ME sz. rendelet tartalmazta; minek utána a rendes bíróságok „a Magyar Állam nevében” – a népbíróságok továbbra is „a nép nevében” – hozták ítéleteiket.

Az államformának a bizonytalansága mellett változatlanul gondot okozott az államfői jogok gyakorlása, amely tehát az Ideiglenes Nemzeti Kormány tagjai, az Ideiglenes Nemzetgyűlés Elnöksége és a Nemzeti Főtanács között oszlott meg.

A Politikai Bizottság március 12-én a kormány javaslatára egy alkotmányjogi bizottság föllállítását határozta el, ez azonban soha nem ült össze. Helyette március 22-én, immár Budapesten, Valentiny Ágoston igazságügy-miniszter (SZDP) egy a demokratikus pártok szakértőiből álló, később az érintett minisztériumok delegátusaival is kiegészült, szakértő bizottságot hívott össze. E testület számára Bölöny József, a Pécsi Tudományegyetem legitimista közjogász magántanára dolgozott ki egy az ideiglenességgel továbbra is számoló tervezetet, amely ideiglenesen – az 1920: I. tc. szellemében – egy háromtagú, a nemzetgyűlés által választott *Nemzeti Kormányzótanács*ra kívánta ruházni az államfői jogok összességét, anélkül azonban, hogy magát az államforma ügyét érintette volna. Tervezete keresztülment ugyan a június 7-ei szakértői értekezleten, ám az ott többek – közöttük a Belügyminisztériumot, egyszersmind a baloldali radiális Nemzeti Parasztpártot is képviselő Bibó István – által kifejtett aggodalmak hatására a Politikai Bizottság július 21-én átdolgozásra visszaadta. Noha ennek némely részleteit később fölhasználhatták, a Nemzeti Kormányzótanács terve végül is kútba esett.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlésnek 1945 szeptemberében Budapesten, immáron a fővárosi és a dunántúli képviselők részvételével is tartott második ülészaka lényegileg a főnálló helyzetet rögzítette, amikor törvényeket alkotott – egyebek mellett – az állami szuverenitás önmaga általi gyakorlásáról (1945: I. tc.) s az államfői kinevezési jogok (széttagolt) gyakorlásáról (1945: III. tc.). Az 1945. VIII. tc. a nemzetgyűlést az általános, egyenlő, titkos választójog alapján az arányos választási rendszerben rendelte megválasztani.

Az 1945. november 4-ei választások a paraszti és polgári rétegekre támaszkodó, a jobboldalt maga mögött tudó Független Kisgazdapárt 57%-os győzelmét hozták ugyan, a két munkáspárttal és a Nemzeti Parasztpárttal való koalíciós kormányzás a Szövetséges Ellenőrző Bizottság hatására mégis változatlan maradt. A december elején elfogadott 1945: XI. tc. „az államhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről” kis változtatással ugyan még az eddigi helyzetet rögzítette, a baloldali pártok azonban ekkor már a köztársasági államformát követelték.

A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjai közül a köztársaságot, sőt az októbrista jellegű *népköztársaságot* a Szociáldemokrata Párt vette először programjába, még 1945. augusztus végén. Szeder Ferenc december 1-jén e párt nevében a Tildy-kormány bemutatkozása alkalmával a kormányprogram vitája során egy „szabad népi köztársaságra” való igényt jelentett be, melyet Révai József a Magyar Kommunista Párt nevében nyomban támogatott. A választásokon ellenzékbe ke-

rült Polgári Demokrata Párt, valamint a Magyar Radikális Párt már novemberben állást foglalt a „negyedik” magyar köztársaság mellett.

A kisgazdapártnak sikerült ugyan elérnie, hogy e kérdés ne szerepeljen a kormányprogramban, azt azonban már nem, hogy a Ries István szociáldemokrata igazságügy-miniszter által beterjesztett törvényjavaslatból kimaradjon, ez pedig törvénné válva (1945: XI. tc.) kötelező – igaz, határidő nélküli – lett az új nemzetgyűlés számára.

A két munkáspárt egybehangolt föllépése egyik napról a másikra megváltoztatta a helyzetet, a kisgazdapárt magatartását is. E több irányzatra és számos csoportra tagolódó „gyűjtőpárt” vezetőinek korántsem volt könnyű a helyzetük. Ha e kérdésben nem akartak a reakció gyanújába keveredni, nem térhettek ki a köztársaság elől, ugyanakkor mégsem asszisztálhattak a baloldali pártok esetleges sikeréhez. Először tehát saját pártjukon belül kellett rábírnunk nemcsak a legitimistákat, hanem a jobbszárny, sőt a centrum ingadozó képviselőit is a köztársaság elfogadására. Majd a törvény megalkotása során azzal a biztos kilátással, hogy az első köztársasági elnököt e párt adja, meg kellett kísérelniük számára minél tágabb hatáskört kikanyarítani, sőt: *szabadságjogok* fölvétele révén sérelmeikre is gyógyírt keresni.

Tildy Zoltán és Nagy Ferenc az első feladatot sikerrel oldotta meg. Pedig nem volt könnyű, hiszen december 20-a előtt még a kisgazda képviselők majdnem fele, több mint száz honatya aláírta azt a nyilatkozatot, amely az államforma kérdésnek a napirendről való levételét és a békeszerződés utáni időkre való halasztását követelte. A párt vezetőinek a fő érvük a köztársaság mellett éppen a közelgő békekötéskor az államforma-változtatással remélhető előny volt. Ez hatott: az 1946. január 9–10-ei képviselői értekezleten nemcsak a Vásáry István és Sulyok Dezső vezette jobboldali pártellenzék, hanem a legitimista csoport, benne Varga Béla is elfogadta a köztársaság államformáját.

1945 őszi-telére a királyságnak, vele együtt a legitimizmusnak, fő támasza a római katolikus egyház maradt. Mindszenty József hercegprímás Habsburg Ottó hívének, az ország „első zászlósuraként” *homo regius*nak vallotta magát, s noha terveihöz a Vatikánt nem sikerült megnyernie, nem rejtette véka alá törekvéseit. Amikor november 16-án, a kormányalakulás másnapján Tildy Zoltán és Varga Béla tisztelgő látogatáson eléje járult, ő a köztársaság ellen foglalt állást, és erre akarta rábírnunk látogatóit is; még érvekkel is ellátta őket. Azzal például, hogy e téma nem szerepelt választási programokban (ami egyébként az SZDP-re nyilvánvalóan eleve nem volt igaz), így a nemzetgyűlés e kérdés megoldására „a néptől nem kapott felhatalmazást”. Utólag tehát ezt csak a nép megkérésével, azaz népszavazással lehetne pótolni. Mindszentynek ezt az érvelését a kisgazdapárt jobbszárnya később valóban visszhangozta. A köztársaság eszméjének föltartóztathatatlan terjedése elleni föllépésre azonban még a főpártások sem vállalkoztak; a december 20-ai püspökkari értekezlet csupán azt mondta ki, hogy „ebbe a kérdésbe nem szól bele, és a *dilata* (halasztás) elve alapján áll”. Mindszenty Józsefnek a köztársaság felé hajló Tildy Zoltán miniszterelnökhöz és a legitimista Varga Bé-

lához intézett december 31-ai levelében a királyságért megismételt óvása az elveihez ragaszkodó főpap kétségbeesett próbálkozása, lelki pressziója lehetett csupán, de már nem hathatós föllépése.

A Szociáldemokrata Párt vezetősége 1945. december 16-án alkotmányjogi bizottságot alakított azzal a föladattal, hogy Ries István igazságügy-miniszterrel egyetértésben dolgozza ki e párt álláspontját. E bizottságnak végül is nem lett önálló tervezete, hanem csupán az Igazságügy-minisztérium „hivatalos” tervezetének a kidolgozásába kapcsolódott be.

Rákosi Máttyás, a Magyar Kommunista Párt főtitkára, a pártközpont jogi osztályát e föladattal 1945. december végén vagy inkább 1946. január elején bízván meg, a kommunista tervezet Beér János akkori székesfővárosi tisztii főügyész, a későbbi államjogász-professzor fogalmazásában január 10-ére, tehát hamarabb, mint a hivatalos tervezet, el is készült.

A kisgazdapárt tervezete 1946. január közepére készült el; megfogalmazásában a párt jogászai (Aurer Pál, Eröss János, Pfeiffer Zoltán, Sulyok Dezső és Vásáry István) vettek részt, azok a jobbszárnyii képviselők, akik eredetileg a köztársasági államforma bevezetésének elhalasztása mellett kardoskodtak. Bekapcsolódtak a munkába a párt vezetói: Nagy Ferenc, Kovács Béla és Varga Béla is.

A kommunista tervezet az 1945: III. és XI. tc.-re épülvén, lényegében csak a Nemzeti Főtanácsot megillető reprezentatív és kinevezési hatáskört kívánta a köztársasági elnökre ruházni, a végrehajtó hatalmat pedig a nemzetgyűlésnek, politikai bizottságának, valamint a kormánynak akarta meghagyni.

A kisgazdapárt tervezete ezzel szemben a hagyományos polgári hatalommegosztási fölfogás szerint teljes jogú államfőt kíván a köztársasági elnökből formálni, aki a végrehajtó hatalmat az általa kinevezett minisztérium (kormány) által gyakorolja, s személyében is megilletik bizonyos hagyományos hatáskörök, így pl. a hadúri jogok, sőt a főkegyúri jog is.

E tervezet az állami főhatalom, azaz a szuverenitás birtokosának a magyar népet, letéteményesének pedig a nemzetgyűlést tekintette, ám rá csak a törvényhozást ruházta, szemben a kommunista elképzeléssel, amely szerint e testület a végrehajtó hatalmat gyakorló kormányra szinte kizárólagos, a politikai felelősségen túlmutató hatással lett volna.

Fönntartotta az igazságszolgáltatás önállóságát és a bírói függetlenséget. A bírakat a kormány előterjesztése alapján a köztársasági elnök által kívánta kineveztetni.

A hivatalos (szociáldemokrata) tervezet megoldásaiban az előbbiek közé helyezhető el, ám a döntő kérdésben a végrehajtó hatalomnak elnöki, parlamentáris kormány útján való gyakorlása tekintetében elnök által megbízott, a kisgazdapártéval vallott azonos elveket, s noha különben azénál szűkebb jogkört kívánt adni az elnöknek, a polgári hatalommegosztás elvének fenntartásában vele közös nevezőn volt. A tervezet néhány megfogalmazása – a kisgazdapártéhoz hasonlóan – az 1920: I. és XVII. tc.-re emlékeztet.

Az 1946. január 16-án tartott pártközi értekezlet, amelyben a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front, a koalíció pártjait három-három tag képviselte, tárgyalási

alapul az utóbbi, tehát a Ries István-féle hivatalos (szociáldemokrata) tervezetet vette, a másik kettőnek így csak meghatározott elemei kerülhettek be rendelkezései közé kiegészítés vagy módosítás gyanánt. Ries István igazságügy-miniszter kapott megbízást erre a munkára, amelynek első lépéseként a pártok jogászai – az értekezlet szellemében – összeegyeztették a három tervezetet, s elkészítették a „pártközi tervezetet”, amely a Pfeiffer Zoltánnak, a kisgazdapárti igazságügyi államtitkárnak az elnökletével összehívott szakértői bizottság elé került. Ez a stílárius javítások mellett néhány lényegi módosítást is téve az előzőn, ugyancsak elkészítette a maga „szakértői tervezetét”. Ez került január 23-án este a minisztertanács elé, ahol az az elnöki jogkör lényeges szűkítésével el is fogadtatott.

A pártok vezető testületei szintén tárgyalták a kérdést. A kisgazdapárt képviselőcsoportjában január 22-én még mindig alapkérdéseket vitattak. Többen a kérdésnek népszavazással való eldöntése mellett érveltek. A kisgazdapárti nagyválasztmány 24-ei ülésén mégis csupán a kisgazda lajstromon megválasztott, ám az ellenzéki Demokrata Néppárthoz tartozó képviselő, Eckhardt Sándor és Bálint Sándor szavazott a „pártközi tervezet” ellen.

A szociáldemokrata parlamenti frakcióban először január 23-án esett róla szó, érdemi vitára azonban csak 24-én került sor.

A törvényjavaslat túlon túl magán viselte a koalíciós alku jegyeit. Főként az elnöki jogkört érintő egy-egy megfogalmazása nyilvánvalóan annak tudatában készült, hogy a kisgazdapárt adja majd az első elnököt. A két pályázó, Tildy Zoltán miniszterelnök és Nagy Ferenc házelnök közötti versenyt a baloldali pártok döntően befolyásolták, s így a kisgazdapárton belül kisebbségben levő balszárnyat támogatva elérték, hogy január 29-én a pártján belül egyébként jobb kilátásokkal bíró Nagy Ferenc maga ajánlja képviselőtársainak Tildy Zoltán jelölését.

A radikális párt, nemkülönben a szociáldemokrata párt részéről fölmerült a még mindig Londonban élő gr. Károlyi Mihály neve is, aki egyébként emigrációjában a kommunistákhoz is közel került. Hazahívását e funkcióba különösen egykori minisztere, Böhm Vilmos szorgalmazta. A szociáldemokrata képviselők január 23-ai frakcióülésén Faragó László hasonló indítványát Szakasits Árpád azzal utasította el, hogy mivel Károlyi „tájékozatlan a hazai viszonyokról”, a kommunista párt sem támogatná jelölését. Károlyi elnöksége a kisgazdapárt jelöltjével szemben valóban kilátástalannak látszhatott.

Tildy Zoltán miniszterelnök a törvényjavaslatot – egyelőre indoklás nélkül – január 24-én tette le a Ház asztalára. A nemzetgyűlés közjogi és alkotmányjogi bizottsága a kisgazdapárti Erőss János elnökletével s az ugyancsak kisgazda Sulyok Dezső előadásában január 28-án vitatta meg. Ez jelentősebb volt, mint maga a nemzetgyűlés ülésének tárgyalása.

A javaslaton lényegesen már egyik fórum sem változtatott. Ám míg a bizottsági ülésen alapos eszmecsere volt, a nemzetgyűlésben inkább historizáló politikai nyilatkozatok hangzottak el. A bizottságban, még inkább a plénumon jelentősen korlátozta a módosítást a friss házszabályoknak az a szokatlan, csakis a koalíciós meg egyezések megővését szolgáló rendelkezése, hogy a képviselőknek módosító

javaslataikat már az általános vitában elő kellett terjeszteniük, a részletes vitában ugyanis csak az előadó vagy a kormány képviselője tehetett újonnan felmerült módosító javaslatot. Holott addig a képviselők is éppen a részletes vita során terjeszthették elő módosításaikat.

A javaslat előadója a nemzetgyűlés január 30–31-én tartott ülésén is Sulyok Dezső volt. Polgári beállítottságát meg nem tagadva, kötelességszerűen képviselte a bizottsági véleményben megfogalmazódott pártközi megegyezést. A pártok abban is megállapodtak, hogy a vitát „a tárgyhoz méltó emelkedettséggel és egyhangúsággal” folytatják. A koalíciós pártok vezérszónokai – Eröss János (FKGP), Rajk László (MKP), Kéthly Anna (SZDP) Darvas József (NPP) – ha álláspontjaik különbségét nem is rejtették véka alá, ehhez tartották magukat. A két kis ellenzéki párt szónokai, Eckhardt Sándor (Demokrata Néppárt) és Szent-Iványi Sándor (Polgári Demokrata Párt) is ennek megfelelően beszélt. Nem úgy a PDP-listán, de pártonkívüliként a nemzetgyűlésbe jutott jobboldali Slachta Margit, aki a baloldal zajos közbeszólásaival dacolva, a javaslatot el nem fogadva, egymaga vállalkozott a királyság, a szentkoronatan, sőt a Habsburgok védelmére. Három indítványt is tett; az első a kérdésnek a békekötés utáni időre való halasztására, a második a pártok képviselőinek e tekintetben a pártfegyelem alóli mentesítésére, a kérdésben való szabad állásfoglalásuk lehetővé tételére, a harmadik pedig a titkos szavazásra vonatkozott. Indítványait a Ház nem fogadta el.

Eckhardt Sándor is megkockáztatta, hogy a *népszavazás* gondolatát fölvesse, indítványt azonban ő sem tett rá.

Figyelemreméltó volt a kommunista Rajk László nézete. Szerinte a „magyar köztársaság törvénybeiktatásával nemcsak a magyar történelem legnemesebb hagyományait folytatjuk, hanem egyszersmind bekapcsolódunk az emberiség, a szabad nemzetek legjobb hagyományaiba is”. Ezáltal találkozik az amerikai és a magyar demokrácia; „Magyarország visszatál az európai népek szabad családjába, a köztársaságok családjába”. Azt is hangsúlyozta, hogy a törvény különösen növelni fogja az ország hitelét szomszédainknál, a Duna völgyében, ahol egyébként ekkor már egyedül Románia volt királyság.

A részletes vitában a kiscsapat párt jobboldala – Németh Jenő, Drozdy Győző és Gróh József – támadásba lendült. A pártközi megegyezés ellenére törléseket és pótlásokat javasoltak, a javaslattal alig összefüggő kérdéseket feszegetve; leginkább Drozdy, aki a kialakult demokratikus pártrendszert, a pártok megszerezte pozíciókat, köztük a rendőrség kommunista vezetését kifogásolta. Miután Faragó László (SZDP) és Révai József (MKP) a pártközi megegyezést a demokrácia alapelemének tekintve válaszolt nekik; Sulyok Dezső előadó is jobbnak látta, ha nem teszi magáévá indítványait, sőt még különködésnek ható föllépésüket is visszautasítja. „Tisztában vagyok azzal – mondta –, hogy ha a reakciónak a kisujjunkt mutatjuk, akkor rögtön egész kezünket követeli. (Úgy van! Úgy van! Élénk taps!) Ezzel mindnyájan legyünk tisztában!”

E kisebb csetepaté után a pártközi egyetértés helyreállt. Még a kommunista Révai József tett sikertelen kísérletet a 13. § (1) bekezdésének a bizottságban elve-

tett, a végrehajtó hatalomnak kizárólag a nemzetgyűlésnek felelős minisztérium (kormány) általi gyakorlására vonatkozó indítványa föllevenítésére. Végül is az elnöklő Kossa István a jelentéktelen előadói módosításokkal részleteiben is elfogadott javaslatot – 10. §-ának megfelelően – 1946. I. tc.-ként a képviselők ünneplése közepette azonnal ki is hirdette.

3.

A törvény *preambuluma* két forrásból eredt. (1) A hivatalos (szociáldemokrata) tervezetből, amely IV. Károly 1918. november 13-ai eckartsuai nyilatkozatából kiindulva a szociáldemokrata álláspontnak megfelelően az 1849-es *Függetlenségi nyilatkozatot* érintve az 1918. november 16-ai *Népmatározatból* eredő első Népköztársaság jogfolytonosságát hirdette. Utalt a jogegyenlőség, a szabadság és a félelemtől és ínségtől mentes élet szavatolására. (2) A kisgazda tervezetből, amely az állampolgárok szabadságából és egyenlőségéből kiindulva, ha hiányosan is, felsorolta az állampolgárok „természetes és elidegeníthetetlen” jogait.

E bevezetés a pártközi tervezetben nyerte el egységes szerkezetét, melyen a szakértői tervezet csupán finomított, s végül is a nemzetgyűlési bizottság alakította ki végleges szövegét. Új, a bizottsági vita tanúsága szerint a kommunistáktól eredő történeti elemei voltak ennek a Habsburg-ház elleni „négy száz esztendőös harcra”, valamint az 1918/19-es két forradalomra való együttes hivatkozás. Érdekes, bár csupán „stílusos” vitára adott okot az Atlanti Kartából vett „mentesség az elnyomástól, félelemtől és nélkülözéstől” szövegű passzus. A kisgazda elképzelésekkel szemben figyelmet érdemel, hogy a vallásszabadság mellől elmaradt a vallásos meggyőződés szabad nyilvánításának szabadsága; a szakértői tervezetben már nem az egyéni tulajdon, hanem egyszerűen csak *a tulajdon* szerepelt. Az önkormányzatok életének irányításában való részvétel joga a pártközi tervezetben az államélet irányításában való részvételre módosult; a szakértők visszatértek az önkormányzathoz, míg a ház elé terjesztett javaslatban – noha ez a minisztertanácson nem merül föl – már mindkettő: az állam és az önkormányzatok életének irányításában való részvétel joga egyaránt benne volt. Szembeötlő, hogy a sajtószabadságot a véleménynyilvánítási szabadságba rejtették, s a nemzetgyűlési ülésen, ahol különben ezt ketten is – Szent-Iványi Sándor és Drozdy Győző – szóvá tették, ezen már nem módosítottak. Téves az a korábbi vélekedés, mintha a munkához és a méltó emberi megélhetéshez való jog kommunista követelésre került volna e korántsem teljes katalógusba. Benne volt már a kisgazdapárti tervezetben is.

A kisgazdapárti tervezet a „magyar állam” céljaként jelölte meg „a magyar nép számára a rendezett együttélés biztosítását” is. A pártközi tervezet ezt megtoldotta „a más népekkel való békés együttműködés” passzusával.

A kisgazdapárti tervezet a személyiségi jogok gyakorlásáról törvényes keretek között, mások hasonló jogainak sérelme nélkül kívánt gondoskodni, kikötve, hogy a „tulajdonnak a társadalmi ellentétek kiegyenlítése érdekében szükségessé váló

korlátozásáról külön törvények intézkednek”. A pártközi tervezet e jogokat „bármely irányú megkülönböztetés nélkül, egyformán és egyenlő mértékben” szavatolta volna „a magyar állam összes alattvalóinak”. A szakértői tervezetben az alattvalókból *állampolgárok* lettek, s a baloldal – a jelek szerint a kommunista párt – követelésére jelentékeny szűkítés is belekerült a szövegbe: e jogokat csak „a demokratikus államrend keretein belül” adják meg. A részletes vitában Révai József meg is magyarázta: a demokrácia és köztársaság ellenségeit e jogokból eleve kizárják. Ennek mintegy ellentétéleként a bizottság Sulyok Dezső előadónak az USA alkotmányára hivatkozó javaslatára belevette a javaslatba, hogy a személyiségi jogoktól „egyetlen állampolgár sem fosztható meg törvényes eljárás nélkül”. A ház vitájában Eckhardt Sándor a szabadságjogok megsértése esetén eljáró bíróságként a Közigazgatási Bíróságot ajánlotta, mivel azonban e fórumot a baloldal ekkor már kifejezetten visszahúzó intézménynek tekintette, nem érhetett el eredményt. Még ez évben megszületett viszont „az emberi alapjogok hatályosabb védelméről” szóló 1946: X. tc., amely büntetté nyilvánította annak a közhivatalnoknak a cselekményét, aki valakinek az 1946: I. tc. által szavatolt „természetes és elidegeníthetetlen” jogát hivatalos eljárásban vagy intézkedésével megsérti.

A nemzetgyűlés által négy évre választandó köztársasági elnöknek választhatóságához igényelt föltételek tervezetről tervezetre bővültek ugyan, lényegesebb vitára mégsem vezettek. A korhatár kezdettől fogva a 35. életév volt.

Nagyobb nehézségek adódtak a köztársasági elnök jelölésével és a választási eljárással. A jelölésről a kommunista és kisgazda tervezetek hallgattak, a hivatalos (szociáldemokrata) tervezet pedig a pártokat jogosította föl erre. A pártközi tervezet a pártok említése nélkül kimondta, hogy legalább ötven képviselő írásban ajánlhat elnökjelöltet.

Eredetileg valamennyi tervezet az elnöknek – szükség szerint több menetben történő – *titkos szavazással* való választásáról szólt, a képviselők meghatározott, minősített többséget alkotó hányadának jelenlétében és szavazatával. A szakértői tervezet arra az esetre, ha csupán egy jelölt volt, lehetővé tette a *közfelkiáltással* való elnökválasztást, az egyébkénti titkos szavazás mellé pedig beiktatta, hogy száz képviselő írásbeli kérelmére *nyílt szavazással* is történhet e választás. A pártok között különösen az utóbbi kérdésben nem volt egység, ezért eldöntése a bizottsági ülésre maradt. Itt Rákosi Mátyás és Révai József elsősorban azért érveltek a nyílt szavazás lehetősége mellett, mivel félték, hogy a kisgazdák, miként a székesfővárosi tisztviselők választásánál, titkos szavazás esetén kellő pártfegyelem híján nem tartják majd magukat a közös elnökjelölt személyére vonatkozó esetleges pártközi megegyezéshez. E kérdésben maguk a kisgazdák sem voltak egységesek. Tildy a titkosság mellett érvelt, Sulyok viszont bizonyos esetekben hajlandó volt elfogadni a nyílt szavazást is. A nyílt szavazás bevezetésére irányuló taktikai elképzelés tarthatatlannak bizonyult, már csak azért is, mert szöges ellentétben állott a munkásmozgalom minden eddigi, a titkos választás intézményére irányuló törekvésével. A bizottság 9:6 arányban végül a *titkosság* kizárólagossága mellett voksolt. Ellene Révai József a kommunista és szociáldemokrata tagok nevében kisebbségi véle-

ményt jelentett be, amelyet azonban a nemzetgyűlésben visszavont, mivel más úton is sikerült biztosítékot szerezniük „a demokrácia érvényesülésére”. Ezt nyilvánvalóan – a bizottságban Bencze Imre, Nagy Vince és Zsedényi Béla hasztalan kifogásolta – *közfelkiáltás* intézménye jelentette. Ennek révén végül 1946. február 1-jén Tildy Zoltánt, a baloldali pártok által is támogatott egyetlen kiskgazdapárti jelöltet választották meg köztársasági elnökké.

A kiskgazdapárti tervezet a köztársasági elnöknek megadta a nemzetgyűlés összehívásának, az ülészaka megállapításának és berekesztésének, valamint föloszlatásának jogát, tehát mindazt a hatáskört, amelyet hajdan a király és a kormányzó meghatározott törvényes feltételek közepette (az utóbbi eredetileg szűkebb, később bővebb körben) gyakorolt. Itt a korlátozást az jelentette, hogy az üléseket saját jogán legfeljebb 30 napra napolhatta el, ezen túl csak a nemzetgyűlés többségének hozzájárulásával. Föloszlatás után a kormánynak azonnal és úgy kellett javaslatot tennie az új nemzetgyűlés összehívására (választására), hogy a föloszlatástól számított 60 napon belül összeülhessen.

A hivatalos (szociáldemokrata) tervezet e hatáskörök közül egyedül az egy ülészakban egyszeri és legfeljebb 30 napra szóló elnapolást, valamint a nemzetgyűlés feloszlatását tette lehetővé; ez utóbbit is csak akkor, ha a testület tartósan és helyrehozhatatlanul munkaképtelenné vált. (Eredetileg az 1920: I. tc. is a „tartós munkaképtelenségre” szorította a kormányzó elnapolási jogát.) Ezt a megkötést egyébként még a pártközi tervezetben is fönntartották, és csak a szakértői tervezetből törölték.

A pártközi tervezet szűkítette is, bővítette is a nemzetgyűlés körüli elnöki jogokat. Az elnapolt ülést is köteles lett ugyanis az elnök legalább 100 képviselő írásbeli indítványára nyolc napon belül újra összehívni, a föloszlatásra pedig a munkaképtelenségen kívül akkor is jogosulttá vált, ha ezt a képviselők kétötöd része fölterjesztésben kérte. Köteles lett viszont föloszlatni a nemzetgyűlést, ha erre a kormány tett előterjesztést. Ez utóbbit Bíró István följegyzésében abszurdumnak tartotta, hiszen a köztársasági elnök – az adott rendszerben – mindig kinevezhetett magának olyan kormányt, amely neki a föloszlatásra előterjesztést tesz. Mégis megmaradt e jogkör, a szakértőknek azzal az elnök javára való változtatásával, hogy a kormány előterjesztése esetén is csupán jogosult lett, nem pedig köteles a Ház föloszlatására. A javaslatnak a 10. §-a a bizottságban is vitára adott okot. A párton kívüli Zsedényi Béla indítványozta, hogy a törvény adja meg az elnöknek a nemzetgyűlés összehívására, a kiskgazdapárti Bencze Imre szerint pedig a korlátlan házfeloszlatásra a jogot. Révai József viszont kitarzott amellest, hogy a kormány előterjesztésére legyen köteles feloszlatni a nemzetgyűlést. Sulyok Dezső előadó végül is megmentette az eredeti, kompromisszumos javaslatot. Való igaz, az *összehívás* hagyományos államfői hatásköre szembeötlően kimaradt innen. Ez aligha magyarázható azzal, hogy a nemzetgyűlésnek önjogon való *összeülését* már az 1945: VIII. tc. nyomán a házszabályok rendezték. Sokkal inkább arról volt itt szó, hogy e föltűnő hiánnyal a nemzetgyűlés azt akarta demonstrálni, hogy a törvényhozó testület független az általa választott köztársasági elnöktől. Ez sike-

rült is, a dolog azonban annyiban sántított, hogy a föloszlatásra bizonyos, bár korlátozott hatáskört mégis adtak neki.

Nem sokkal a törvény elfogadása után e hiányosságokat a Közigazgatási Bíróság észlelte, s javaslatot is tett az elnöki hatáskörnek a korábbi államfői jogkörhöz hasonló kibővítésére, miután azonban e *csonka* megoldás tudatos volt, fölterjesztése nem talált meghallgatásra.

Mivel a törvényhozás hatásköre kizárólag a nemzetgyűlést illette meg, a köztársasági elnöknek csupán a törvények kihirdetése maradt. Ez azonban inkább kötelesség volt, mint jog, hiszen e körben a kormányzó eredeti, 1920: I. tc.-beli hatáskörénél is rövidebb időre (30, a szakértők végleges megfogalmazásában pedig csak 15 napra) korlátozott visszaküldési jog illette meg. A másodszor megküldött javaslatot 15 napon belül köteles volt kihirdetni. A kiscsapatí tervezet pontosabb volt; az 1920: I. tc.-nek megfelelően a kihirdetési kötelességet csak a változtatlanul vagy az elnöki észrevételnek megfelelően szövegezett törvényjavaslatokra írta elő, ugyanakkor kizárta e „halasztó vétőjog” gyakorlását magának az elnöknek a jogkörét érintő törvények esetén.

A köztársasági elnök külügyi kinevezési, kegyelmezési, kitüntetési és címadományozási jogát a tervezetek és maga a törvény is nagyjából s egészében már a Nemzeti Főtanács számára megállapított körben szabták meg. A bizottság kicsit módosított: a nemzetgyűlésre ruházta a kitüntetésalapítás jogát, ugyanakkor Zsedényi javaslatára a hivatali (egyetemi stb.) címadományozást a köztársasági elnök hatáskörébe utalta.

A kiscsapatí tervezet említést tett arról, hogy a köztársasági elnök gyakorolja a honvédelmi miniszter útján a hadsereg főfelügyeleti jogát, és ő nevezi ki főparancsnokát is. Ezt a pártközi tervezet nem vette át. Bencze Imre a kiscsapatí névében még ennél is teljesebbé kívánta tenni az elnök „hadúri jogát”. A 11. §-hoz új (3) bekezdésként javasolta: „A köztársasági elnök az ország fegyveres erőinek legfőbb parancsnoka.” Ez az amerikai elnök hadügyi hatáskörére s a hazai monarchikus előzményekre egyaránt emlékeztető kiegészítő javaslat olyan messze ment, hogy a különben hagyományos közjogi kategóriákban gondolkodó Zsedényi Béla sem tudta elfogadni. Végül csupán a nemzetgyűlés hozzájárulásától függő nemzetközi jogi elemek (hadüzenet, a hadiállapot megállapítása, a békekötés, valamint a honvédségnek határon kívüli alkalmazása) jutottak a köztársasági elnök hatáskörébe.

1946 novemberében a Honvédelmi Minisztérium és az Igazságügy-minisztérium által egyszer még kísérlet történt ugyan a „hadúri jogok”, valamint a katonai kinevezési hatáskör szabályozására, ez azonban a köztársasági elnök 1947. január 20-ai döntése alapján mint „nem időszerű” lekerült a napirendről.

A legfontosabb vitapont a végrehajtó hatalom gyakorlásának kérdése volt. A kommunista javaslat erről hallgatott, a kiscsapatí és a hivatalos (szociáldemokrata) javaslat egyaránt azt a hagyományos polgári parlamentáris hatalommegosztási elvet mondta ki, hogy a „végrehajtóhatalmat az elnök a nemzetgyűlésnek felelős kormány által gyakorolja”. Mintegy kiegészítette ezt az 1848: III. tc. sze-

rinti *miniszteri ellenjegyzés* hagyományos polgári intézménye, amelyet valamennyi tervezet és javaslat, valamint a törvény lényegileg ugyanúgy tartalmazott.

A bizottságban a kommunisták álláspontját Rákosi Mátyás és Révai József képviselték, akik a köztársasági elnöknek csupán „államfői jogokat” akartak adni, a végrehajtó hatalmat pedig a kormánynak kívánták fönntartani. Álláspontjuk föltűnően hasonlított a francia baloldalnak a nemzetgyűlés kormányáról (*gouvernement d'assemblée*) vallott elképzeléseihez. Révai a bizottságban a 13. § (1) bekezdéséhez módosítást javasolt, amely így hangzott: „A végrehajtóhatalmat, amennyiben azt a törvény nem utalja a köztársasági elnök hatáskörébe, a nemzetgyűlésnek felelős minisztériuma gyakorolja.” Hosszú vita után Sulyok Dezső indítványára, 8:6 arányú szavazással megmaradt az eredeti szöveg. Noha ezt a nemzetgyűlés hátrányára történt szabályozást Rajk László még a nemzetgyűlésben is kifogásolta, és Révai József indítvány formájában megismételte, a kommunista igényt továbbra sem sikerült elfogadtatni.

Nagyobb sikerre vezetett a kormányalakítással és -felmentéssel kapcsolatos államfői hatáskör föltételekhez kötése, amely szintén e párttól indult ki. A kommunista tervezet az 1945: XI. tc. 4. §-ára emlékeztető módon a miniszterelnök kinevezését (deignálását), továbbá javaslatára a miniszterek megbízatását is a köztársasági elnökre ruházta, föltételként azonban a nemzetgyűlés Politikai Bizottságának kétharmados – vagy egyszerű – szótöbbségű határozatát szabta meg. A kommunisták ezzel továbbra is döntő jogot kívántak e szűkebb körű pártközi testületre ruházni. A politikai bizottság e szerepével sem a kisgazdapárti, sem a hivatalos (szociáldemokrata) tervezet nem számolt, s nem tett róla említést a pártközi tervezet sem. Az a szövegrész, hogy a köztársasági elnök a miniszterelnököt „a nemzetgyűlés politikai bizottságának meghallgatása után” nevezheti ki, az 1946. január 23-ai minisztertanácson Rákosi Mátyás indítványára került be a javaslatba, mint a „fiatal demokrácia” politikai rendjének egyik biztosítója. A bizottságban hosszas vita után végül megmaradt a kommunisták igényelte megkötés, de Bencze Imre javaslatára a szöveg a „parlamenti elv tiszteletben tartásával” kitételrel is kibővült, s mindez nem csupán a miniszterelnök kinevezésére, hanem fölmentésére is kiterjedt. Pfeiffer Zoltán javaslatára 8:6 arányú többséggel egyúttal elfogadták azt az új (3) bekezdést is, mely a kinevezett minisztériumot (kormányt) a nemzetgyűlésben 8 napon belül bemutatkozásra kötelezte.

A kormányalakítás tekintetében hasonlóság mutatkozott a francia szocialista és kommunista, valamint a magyar kommunista és szociáldemokrata elképzelése között. Az alkotmányozó gyűlésekben a francia munkáspártok is arra törekedtek, hogy a miniszterelnök (*président du conseil*) deignálását teljesen a nemzetgyűlésre ruházzák, vagy legalább a köztársasági elnöknek erre vonatkozó hatáskörét teljesen formálissá tegyék, amint az végül is a IV. Köztársaság alkotmányában (1946) meg is valósult.

A köztársasági elnöki megbízatás megszűntét a kommunista és kisgazda tervezet hasonlóan szabályozta. Különös fontossága volt a lemondásnak, melyet ezek egyoldalú akarattilyánításnak tekintettek, a hivatalos (szociáldemokrata) tervezet

viszont érvényességéhez a nemzetgyűlés hozzájárulását írta elő. A pártközi tervezet föloldotta ezt; ámbar az első lemondó nyilatkozatot a nemzetgyűlés 15 napon belül még megfontolásra visszaküldhette, a másodikat viszont már köteles volt elfogadni.

A kisgazdapárti tervezet az elnöki szék megüresedése esetére a nemzetgyűlés elnökét ruházta föl az államfői jogok gyakorlásával, a hivatalba még nem lépett, tartósan akadályozott elnököt viszont a miniszterelnök helyettesíthette volna. A hivatalos (szociáldemokrata) tervezet a kormányt ruházta fel erre az estre és az elnöknek jogköre gyakorlására való képtelensége esetére az elnöki hatáskörrel. A pártközi tervezet és maga a törvény is ideiglenesen a nemzetgyűlés elnökének adta e hatáskört, aki azonban ezt csak bizonyos, először a kisgazdapárti tervezetben megfogalmazott korlátok között gyakorolhatta.

A köztársasági elnök sérthetlenségéről és az államfőt (a kisgazdapárti tervezet szerint: a királyt) megillető büntetőjogi védelméről csak a hivatalos (szociáldemokrata) tervezet feledkezett meg. A szakértői tervezet az utóbbira már külön törvényt helyezett kilátásba, amely a „demokratikus államrend és a köztársaság büntetőjogi védelméről” szóló – a koncepciók perék idején hírhedté vált – 1946: VII. tc.-ben meg is valósult.

A köztársasági elnöknek alkotmány- vagy törvényszegés esetén történő felelősségre vonását illetően a tervezetek az 1945: XI. tc.-hez hasonlóan – *mutatis mutandis* – az 1848: III. tc. 34. §-ához nyúltak vissza. A vád alá helyezéshez – miként az 1945: XI. tc. – a ház minősített többségét kívánták meg; ennek nagysága tervezetenként némileg elért; a hivatalos (szociáldemokrata) tervezet szerint erre csak akkor kerülhet sor, ha 100, a későbbi megfogalmazások szerint pedig ha 150 képviselő írásban indítványozta.

4.

Az 1946: I. tc. Magyarország államformájáról jellegzetesen koalíciós törvény volt; megalkotását a koalíciós pártok olykor ki sem mondott távolabbi stratégiai céljai éppúgy befolyásolták, mint a napi, taktikai megfontolásaik. Vele olyan *parlamentáris köztársaság* jött létre, amely egyszerre viselt magán hagyományos, polgári és új, „népi demokratikus” jegyeket, s amelyben a köztársasági elnök a törvényhozó testülettel – a nemzetgyűléssel, 1947-től az országgyűléssel – és ennek sajátosan kiemelt Politikai Bizottságával – a Népköztársaság Elnöki Tanácsa előképével – szemben, ha nem is csupán reprezentáló, de mindenképpen másodlagos szerepet nyert.

Az államhatalom gyakorlása e törvény alapján alig több mint három esztendeig folyt; 1949. augusztus 20-án hatályba lépett a proletárdiktatúra alkotmánya (1949: XX. tc.), amely ezen a téren is merőben új helyzetet teremtett.¹

A „koalíciós” Magyar Köztársaság emléke mégsem múlt el nyomtalanul. 1956 októberében és novemberében kétségtelen jelei voltak a folytonosság helyreállításának. Bár ennek alkotmányos előfeltételeiről nyilvánosan nem beszéltek, Nagy

Imre második kabinetjébe a volt koalíciós pártok képviselőinek a bevonása erre vallott. Sőt a *Kossuth-címer* használata ezt is kifejezte. Bibó Istvánnak több kéziratában föllelhetők az 1946: I. tc.-hez való visszatérés szükségességére vonatkozó megfogalmazások.

E törvény az 1989. nyári kerekasztal-tárgyalások egyik sarkalatos tárgyalási pontja lett. Több intézménye – változtatásokkal – be is épült az 1989. október 23-án kikiáltott „harmadik” Magyar Köztársasághoz vezető gyökeres alkotmánymódosításba. Az 1990. tavaszi általános országgyűlési képviselőválasztások után kötött ismeretes *paktum* viszont már a tőle való eltávolodást jelezte. Földrózták a felelős kormány intézményét. A miniszterelnökből, aki az 1946: I. tc. idején is a miniszteri ellenjegyzés felelősségét tekintve hatályban maradt 1848: III. tc. szerint „csupán” első volt a vele jogilag egyenlő minisztertársai között, a más hagyományokra visszatekintő, más viszonyok között született bonni alaptörvény (1949) mintájára mintegy kancellárt kreáltak minden velejárájával. Nem volt – nem is lehetett – tehát visszatérés a polgári kori magyar történeti alkotmányhoz, melyet – ha formailag is, ám az alkotmányjogban a forma alapvetően jelentős – az 1946: I. tc. Magyarország államformájáról az 1949: XX. tv.-ig még fönntartott. Az 1989/90-es fordulattal társadalom- és alkotmányfejlődésünkben valami új kezdődött: ebben is, másban is. Históriai helyének kijelölése a jövő alkotmánytörténetésének várhatóan nem egyszerű földadata lesz.² ❖

J E G Y Z E T E K

- 1 Tanulmányaim e témáról: „Magyarország köztársaság”. Az államfői jogok 1944–45-ben és az 1946: I. tc. létrejötte [1986]. In Ruszoly József: *Újabb magyar alkotmánytörténet, 1848–1949*. Bp., 2002, Püski, 360–393; Magyar Köztársaság. A „Magyarország államformájáról” szóló 1946: I. tc. keletkezéstörténetéhez. *Nappaink*, 1989. február, 23–27; Ungarn im Übergang zur Republik, 1944–1946. *Der Staat*, Bd 29 (1990), Heft 2, 274–290; A „Magyarország államformájáról” szóló 1946: I. tc. előzményei és létrejötte. *Jogtörténeti Szemle*, 5. sz. (1992), 16–28; utánközlésben: Ruszoly József: „és így is a mi korunk”. *Írások és iratok Magyarország alkotmánytörténetéhez, 1944–1949*. Bp., 2006, Püski, 160–182. – A téma monografikus földolgozása: Föglein Gizella: *Államforma és államfői jogkör Magyarországon, 1944–1949*. Bp., 2001, Osiris Kiadó. (Jogtörténeti Értekezések 25. Sorozatszerkesztő Mezey Barna.)
- 2 Ruszoly József: Az alkotmánytörténet időszerűsége, 1989/90 („A rendszerváltás forgatókönyvé”-hez). In *Tanulmányok Molnár Imre egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Jakab Éva gondozásában. Acta Jur. et Pol. Szeged, Tom. LXV, 2004, 745–765. Kny.: Fasc. 40. Utánközlésben: Ruszoly József: „és így is a mi korunk” (2006), 251–266.